

Opvoeding tot burgerdeugd: **democratische noodzaak of nostalgisch verlangen?** *Wibren van der Burg*

1. Inleiding

De laatste jaren is er een hernieuwde belangstelling voor het begrip burgerschap. Volgens velen zouden we te ver zijn doorgeslagen in een individualistische oriëntatie op verworven rechten, met als resultaat normvervaging. Burgers zouden weer moeten worden aangesproken op hun verplichtingen jegens de gemeenschap. Bevordering van gemeenschapszin en burgerdeugden zou dringend nodig zijn om de verloederende van Nederland tegen te gaan.

Deze roep is afkomstig uit alle hoeken van het politieke spectrum. De CDA'er Hirsch Ballin zag in meer burgerzin een noodzakelijke aanvulling op het justitiële beleid. De socialist Ritzen wil dat er meer aandacht wordt besteed aan normen en waarden in het onderwijs. De liberaal Bolkestein meent zelfs dat de christelijke waarden wezenlijk zijn voor onze samenleving en daarom meer aandacht verdienen. En zelfs ex-premier Lubbers ziet inmiddels in dat zijn nadruk op bezuinigingen en no-nonsense politiek ook heeft bijgedragen aan een meer calculerende burger en tot verlies aan sociale coherentie en pleit daarom voor een sterkere oriëntatie op waarden.

Filosofen en andere theoretici hebben het over een post-moderne, gefragmenteerde samenleving. Om die te kunnen corrigeren zou een versterking van gemeenschappelijke normen en waarden zou nodig zijn. In dit kader valt zelfs een pleidooi voor een nieuwe nationale identiteit te horen, merkwaardigerwijze juist ook uit de hoek van PvdA-ideologen als Jos de Beus en Paul Scheffer.

Als we kijken naar de sociale problemen, lijkt een versterking van het gemeenschappelijk verantwoordelijkheidsbesef inderdaad zinvol. Fraude met belastingen en sociale verzekeringen kost de samenleving veel geld. Zowel de kleine als de grote criminaliteit zorgt voor veel overlast en onveiligheidsgevoelens. De milieuvervuiling kan alleen goed bestreden worden als ook de bevolking bereid is offers te brengen. Tegelijkertijd is het inzicht in de slechts zeer beperkte sturingsmogelijkheden van de overheid de laatste jaren sterk gegroeid. Meer aandacht voor burgerzin lijkt hier een voor de hand liggende oplossing.

Toch ligt het niet zo simpel. Klopt de diagnose wel: is Nederland zo ziek als gesuggereerd wordt - is er een vermindering in burgerzin? Ten tweede is de vraag of de bepleite heroriëntatie op burgerschap wel de oplossing is, en of het een aanvaardbare en haalbare oplossing is. Meer burgerschapsgevoel bij grote delen van de bevolking zal echt geen oplossing betekenen voor de zware criminaliteit. En wat verstaan we dan precies onder dat burgerschap? En last but not least, hoe kunnen we zorgen dat dat burgerschap bevorderd wordt?

Hiermee is het kader van mijn verhaal gegeven. Eerst zal ik ingaan op de diagnose; op de vermeende en op de reële veranderingen in de moraal. Daarna zal ik, veel korter, ingaan op de veranderingen in de samenleving. De confrontatie van beide zal inzicht geven in de mogelijke invullingen van het begrip burgerschap. Tot slot zal ik daarna kort ingaan op de rol die onderwijs en levensbeschouwelijke organisaties kunnen spelen in het opvoeden tot en levend houden van die burgerschapsmoraal.

2. De moraal: twee aspecten van individualisering.

Laat ik beginnen met de diagnose. Ik denk dat de retoriek van mooie nieuwe metaforen hier het zicht op de werkelijkheid verduistert. Een aantal Tilburgse onderzoekers, Ester, Halman en De Moor hebben een groots opgezet onderzoek gedaan naar de waardenoriëntaties in de meeste Europese landen.¹ Uit dit onderzoek blijkt helemaal geen wijdverbreid proces van normvervaging. Zelfs de veranderingen in waardenoriëntaties blijken niet eens zo groot als verwacht. Dit speelt op allerlei terreinen. Zo blijkt, in tegenstelling tot veel gehoorde klaagzangen, de belangstelling voor politiek en de feitelijke politieke participatie toegenomen - alleen uit die participatie zich niet in traditionele partijpolitiek maar in bijvoorbeeld deelname aan actiegroepen. En zo worden de idealen rond huwelijk en gezin wel anders - meer individualistisch - ingevuld, maar aan een goed gezinsleven wordt onverminderd grote waarde gehecht. Ze stellen dan ook 'Burgerschap blijkt pregnanter aanwezig dan menig een ons doet geloven.'

Voor algemene uitspraken over een post-moderne, versplinterde samenleving of een calculerende burger met een consumentistisch ethos vinden de auteurs geen steun in hun onderzoek van de empirische werkelijkheid. Ester, Halman en De Moor zien echter wel één wezenlijke verschuiving, die van een individualisering van de waarden-oriëntaties. Hun boek heet niet voor niets *The Individualizing Society*. Volgens hen is er een individualiseringstendens constateerbaar, niet alleen binnen Nederland, maar binnen heel West-Europa. Daarmee is ook verbonden een grotere permissiviteit ten aanzien van gedrag van anderen: ook al is men voor zichzelf nog tamelijk traditioneel, men is toleranter geworden voor de afwijkende keuzen van anderen. Zelfs bij het constateren van deze trend plaatsen ze overigens nog kanttekeningen, omdat deze zich zeker niet in alle levensbereiken en in alle landen gelijkelijk voordoet.

In mijn analyse van veranderingen in de moraal zal ik daarom het thema individualisering centraal stellen. Individualisering is op zich een modewoord, waar zeer verschillende invullingen aan gegeven worden. Het roept ook verschillende waarderingen op; voor sommigen is het een verschijnsel dat men toejuicht, omdat het een emancipatie van het individu inhoudt, voor anderen juist een van de voornaamste oorzaken in de desintegratie van onze samenleving. Dit

maakt het nodig om eerst tot een heldere omschrijving te komen van wat men met individualisering bedoelt.

Ik wil hiervoor een onderscheid gebruiken dat ik ontleen aan de Utrechtse hoogleraar ethiek Robert Heeger. In zijn openingsrede tot het jaarlijks congres van de Europese ethici, een congres dat dit jaar aan 'Morele opvoeding in het nieuwe Europa' was gewijd, onderscheidde hij twee aspecten van individualisering van moraal.² Voor een goede waardering van individualisering dient men zich ervan bewust te zijn over welke van de twee aspecten men het heeft. Daarbij moet overigens bedacht worden dat we de twee aspecten wel kunnen onderscheiden, maar dat ze heel nauw samenhangen.

1. Ten eerste: Individualisering kan slaan op de *grondslag* van morele opvattingen, die steeds meer berusten op een persoonlijke keuze. Minder dan vroeger zijn kerken, scholen, gezin, traditie en overheid bepalend voor de morele overtuigingen van individuen. Deze vorm van individualisering zal ik verder aanduiden met het begrip 'subjectivering van moraal'.

2. Ten tweede: Individualisering kan slaan op de *inhoud* van morele opvattingen. Meer dan vroeger is de waarde van het individu en zijn vrijheid en geluk de kern van de moraal en de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu het uitgangspunt. De opkomst van mensenrechten als een steeds meer internationaal aanvaarde verzameling van minimaal te respecteren normen is hiervan een uitdrukking. De toegenomen tolerantie voor van de eigen levensstijl afwijkende leefstijlen is een ander voorbeeld van deze individualisering. Ik zal het resultaat hiervan verder aanduiden met de term *humanistische moraal*; filosofen gebruiken veelal de term liberale moraal, maar in Nederland wordt dat vaak te zeer geassocieerd met bepaalde partijpolitieke stromingen.

Elk van deze twee aspecten van individualisering heeft positieve en negatieve kanten. Mijn stelling is dat bij beide de positieve kanten overheersen. In kritieken op de individualisering is vaak een eenzijdigheid te bespeuren: men bekritiseert alleen de schaduwzijden, maar negeert de positieve kanten. Wanneer men bijvoorbeeld kritiek levert op de vermeende uitwassen van de humanistische moraal, zoals het gebrek aan gemeenschapszin, en pleit voor een herwaardering van de zin-gevende sociale verbanden als correctie op de te zeer op de subjectieve keuze georiënteerde moraal, vergeet men dat die sterkere sociale samenhang van de jaren vijftig voor veel mensen juist zeer onderdrukkend was: mensen met afwijkende leefstijlen hadden het in de kleinschalige dorpsamenleving van vroeger bepaald niet gemakkelijk.

Ik denk dat de discussie dan ook niet zozeer moet gaan over de vraag of we voor of tegen individualisering zijn. De vraag is hoe we erop adequaat kunnen inspelen, en bijvoorbeeld de negatieve kanten kunnen tegengaan zonder de verworvenheden te verliezen. De vraag in het kader van deze studiedag is ook of we in staat zijn om in te zien dat deze individualisering leidt tot andere taken en mogelijkheden voor levensbeschouwelijke organisaties en voor scholen.

2A. Subjectivering van de Moraal

Ik wil nu eerst elk van beide aspecten nauwkeuriger analyseren.

Allereerst de subjectivering van de moraal. Mensen nemen morele opvattingen niet meer vrijwel kritiekloos over van ouders, catechismus of docenten, maar proberen

zelf hun keuzen te maken. Burgers maken zelf uit welke onderdelen ze uit de verschillende aanwezige morele tradities en levensbeschouwingen overnemen en welke niet. Het gevolg daarvan is een vrij sterk moreel pluralisme, dat anders dan in de tijd van de verzuiling niet het pluralisme is van enkele goed herkenbare groepen, maar een pluralisme van individuen. In plaats van moraal te zien als je houden aan bepaalde morele normen ligt daarbij bovendien een groter accent op de verantwoordelijkheid om in concrete gevallen tot een moreel juiste keuze en handelwijze te komen.

Ik denk dat hier het duidelijkst is dat we dit kunnen toejuichen (maar eigenlijk hebben we daarvoor een humanistische moraal nodig om dat te rechtvaardigen); autonomie is immers een groot goed, volgens velen zelfs de centrale waarde van de moraal. In een snel veranderende, complexe samenleving is het bovendien de enige manier om een goede moraal te blijven houden, die adequaat is voor de eisen die de moderne tijd aan ons stelt. Die grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid zorgt dat mensen de mogelijkheid hebben om, afhankelijk van de omstandigheden, steeds tot de best mogelijke keuze te komen en hun normen te herzien in het licht van gewijzigde omstandigheden. Maar daarin zit meteen de keerzijde: een mogelijkheid is geen garantie. Die mogelijkheid om tot een betere, flexibeler, en in het licht van variërende omstandigheden meer adequate moraal te komen, kan ook juist leiden tot een in de praktijk volledig tekortschieten van de moraal.

Ten eerste zijn mensen altijd geneigd in hun oordeelsvorming naar zichzelf toe te redeneren, al is het maar omdat ze hun eigen belangen gewoon beter zien dan die van anderen. De vertekening die hierdoor optreedt, kan leiden tot een grotere acceptatie van normovertredingen, zoals fraude met belastingen en sociale zekerheid, en daardoor tot een minder goed functioneren van de samenleving. Om een simpel voorbeeld te noemen: op zich is er niet veel op tegen dat mensen door rood licht rijden als het overige verkeer er geen hinder van ondervindt. Maar wie naar de situatie in de grote steden kijkt, ziet dat het resultaat nu is dat de onoverzichtelijkheid zo sterk is toegenomen, dat verkeerslichten steeds minder kunnen zorgen voor een rustige verkeersafwikkeling. Omdat mensen inschattingfouten maken, ondervindt het overige verkeer steeds meer hinder van het onvoorspelbaar gedrag van voetgangers en fietsers die door rood licht lopen en fietsen.

Belangrijker echter is dat subjectivering veel hogere eisen stelt aan de morele vorming en aan de morele verantwoordelijkheid van het individu. Als er geen vanzelfsprekende moraal in de zin van een samenhangend en relatief eenvoudig stelsels van morele regels meer is, moet die steeds weer opnieuw worden verworven door elk individu. Bovendien moet elk individu de vaardigheid hebben om zelf in concrete situaties tot een verantwoorde keuze te komen en daarnaar te handelen.

Het zal duidelijk zijn dat dit ook specifieke eisen met zich meebrengt voor onderwijs en levensbeschouwelijke organisaties. Simpelweg vertellen, respectievelijk leren: 'dit zijn de regels waar je je aan moet houden', is veel eenvoudiger dan elke afzonderlijke norm opnieuw ter discussie te stellen en te rechtvaardigen. Er wordt dus een veel groter beroep gedaan op de morele verantwoordelijkheid van ieder individu, en op de cognitieve en emotionele capaciteiten om tot een juist oordeel te komen in elk afzonderlijk geval.

Kortom, de subjectivering van de moraal is een in de kern positief te waarderen verschijnsel, maar brengt ook nieuwe mogelijkheden en risico's mee.

2B. Humanistische moraal

De tweede vorm van individualisering is dat het individu steeds meer centraal komt als waarde in de inhoud van de moraal. Niet het gezin, de familie, de stam, of de natie is primair, maar het geluk en de vrijheid van het individu is steeds meer dat waar alles om draait. Daarbij wordt ook steeds meer waarde gehecht aan de autonomie van het individu. Paternalisme waarbij de overheid, de arts, de docent, laat staan de pastoor, beslist wat goed is voor het individu wordt steeds minder geaccepteerd. Daarmee is tegelijk een aanknopingspunt met het vorige aspect van individualisering gegeven. Onze gewijzigde meer humanistische opvattingen die de autonomie van het individu centraal stellen, leveren een normatieve rechtvaardiging voor het accepteren van een subjectieve moraal, omdat ieder individu zelf moet bepalen wat moreel juist is.

Ook dit is primair een positief te waarderen verschijnsel. Te vaak is in het verleden het individu opgeofferd aan hogere belangen, aan het staatsbelang. Te vaak is zijn keuze genegeerd op grond van redeneringen dat anderen - bestuurders, geestelijk leiders of medici - het beter wisten. In feite is de hele ideologie van de democratische rechtsstaat gebaseerd op een dergelijk respect voor het individu, getuige ook de grote aandacht voor mensenrechten. De humanistische moraal kan dan ook gezien worden als nauw verbonden met de democratisering van onze samenleving.

Deze waardering mag echter niet verhullen dat er ook keerzijden bestaan. Allereerst is er het risico dat andere waarden verwaarloosd worden, zoals de zorg en respect voor dieren, of de zorg voor cultuur en natuur als een collectief goed. Individuele keuzevrijheid kan immers ook leiden tot onverantwoordelijk gedrag.

Belangrijker echter is de vraag welke invulling er aan de waarde van het individu en haar autonomie wordt gegeven. Welk individu stellen we centraal: alleen onszelf, of ook anderen? Leidt het respect voor de autonomie ertoe dat we ons helemaal niet meer bemoeien met onze medemens, dat het ons onverschillig laat wat zij doet en hoe haar kinderen opgroeien, zolang iemand anders er maar geen schade van heeft? Of leidt de waardering voor het individu er juist toe dat we, omdat we de medemens serieus nemen, ons er niet bij neerleggen dat hij verslaafd is? Kiezen we voor een houding van vrijblijvende tolerantie, of voor een van wederzijdse betrokkenheid, waarbij we elkaar ook ter verantwoording durven te roepen voor de manier waarop we met onze vrijheid omgaan?

De conclusie is hier hetzelfde als ten aanzien van het andere aspect van individualisering. Het gaat er niet om voor of tegen individualisering te zijn, maar om hoe dat wordt ingevuld. Welk individu stellen we centraal in onze moraal en hoe doen we dat?

3. De samenleving: fragmentarisering en toenemende complexiteit

Ik heb nu kort de ontwikkelingen in de moraal, de waarde-oriëntaties van de burgers, geschetst onder de noemer individualisering.

De volgende pool in het verhaal is de samenleving en de politieke organisatie daarvan: de democratische rechtsstaat. Natuurlijk zijn ook hier tal van ingrijpende

veranderingen; iedere socioloog en filosoof legt daarbij weer andere accenten. Zonder enige aanspraak op volledigheid kies ik hieruit twee samenhangende ontwikkelingen onder de noemers *fragmentarisering van de sociale structuur en grotere complexiteit van de samenleving*.

In de afgelopen decennia is de rol van intermediaire verbanden sterk verminderd. Deels hangt dit samen met de ontzuiling, waardoor mensen minder nauw verankerd raakten in de eigen zuil met al de daaraan gekoppelde organisaties en sociale verbanden. Deels hangt dit ook samen met het veel complexer worden van de samenleving - denk bijvoorbeeld aan de sterk toegenomen mobiliteit, nationaal en internationaal en aan de invloed van de moderne technologie zoals de informatica. Mensen hebben steeds meer een veelheid aan sociale rollen en sociale netwerken, waartussen weinig onderling verband bestaat. Kwam men in de kleinschalige en verzuilde samenleving van vroeger steeds dezelfde mensen tegen in het werk, de kerk, de sportvereniging, de school en de politieke partij, tegenwoordig is er tussen die verschillende contexten veel minder overlap.

Het resultaat is ook in dit opzicht iets wat men als individualisering zou kunnen betitelen, alleen dan niet van waardenoriëntaties, maar van de samenleving. Het individu is veel minder sterk ingebed in sociale verbanden en ook minder bepaald door vaste sociale contexten, en is in dit opzicht dus centraler komen te staan. Niet alleen in moreel opzicht, maar ook in sociaal opzicht is de rol van het individu groter geworden.

Dit heeft natuurlijk ook gevolgen voor de politieke organisatie. Deze is veel minder voorspelbaar geworden. De integrerende kracht van de zuilen is verloren gegaan. Politieke partijen, als de politieke belichaming van die zuilen, hebben veel minder leden dan vroeger. Stemmen bij verkiezingen is minder vanzelfsprekend geworden; de tijd van veel belangstelling trekkende verkiezingscampagnes met overal raamaffiches, buttons en overvolle zalen is voorbij.

Dat betekent echter niet dat burgers helemaal niet meer politiek geïnteresseerd zijn; ze zijn alleen anders actief en betrokken. Organisaties als Greenpeace hebben grote aantallen leden. Uit het Tilburgse waardenonderzoek blijkt zelfs een toegenomen politieke participatie en betrokkenheid. Alleen uit die zich in vormen die vanuit het traditionele politieke systeem minder goed als zodanig herkenbaar zijn. Deze analyse wordt ondersteund vanuit politicologische hoek. Zo stellen Herman van Gunsteren en Rudy Andeweg dat de zoveel besproken kloof tussen burgers en politiek een mythe is.³ Naar hun idee ligt het probleem dan ook niet zozeer bij de burgers, maar juist bij de manier waarop politici optreden. Zij bepleiten daarom een andere manier van politiek bedrijven; in plaats van de burgers te heroriënteren op gemeenschappelijke waarden, stellen zij dat de politiek als geheel zich weer moet oriënteren op de waarden van de politieke democratie. Eerder een moraal voor politici dus dan een nieuwe burgerschapsmoraal.

4. Traditionele en moderne invullingen van burgerdeugden

Hiermee kom ik al op het volgende punt. Wanneer we het hebben over bevordering van burgerschap, dan is dat niet een neutraal begrip. Veel van de discussies over burgerzin lijken impliciet een andere visie op maatschappij en moraal te hebben dan blijktens de individualiseringsprocessen past bij deze tijd.

Wie vanuit een minder geïndividualiseerde democratie- en maatschappij-opvatting naar de huidige werkelijkheid kijkt, zal ongetwijfeld een achteruitgang zien van burgerdeugden. Burgers stemmen niet meer automatisch, doen veel minder mee aan activiteiten van politieke partijen, en zijn veel minder volgzaam ten opzichte van democratische gezagsdragers dan vroeger. Er is ook een achteruitgang in bestuurbaarheid: kiezers zijn minder voorspelbaar, burgers minder gehoorzaam aan de wet, de traditionele zuilen hebben hun greep op de burgers verloren. De overzichtelijke organisatievormen uit de tijd van de verzuiling zijn voorbij. Vanuit een traditioneel democratiemodel is het dus hard nodig dat er een revival komt van burgerdeugden.

Is dit echter een realistische wens? Of is het een nostalgisch terugverlangen naar de goede oude tijd, dat Nederland nog klein, overzichtelijk was? Ik denk dat het een misvatting is de discussie over burgerdeugden op deze manier te voeren. Zij houdt namelijk geen rekening met de wijzigingen die inmiddels in onze samenleving zijn opgetreden. Als onze moraal sterk geïndividualiseerd is, dan is er dus ook behoefte aan een nieuwe burgerschapsmoraal die hierop inspeelt.

5. Een moderne invulling van burgerschapsmoraal

Hoe zou men nu een burgerschapsmoraal kunnen ontwikkelen die recht doet aan de individualisering van de moraal en de toenemende complexiteit en fragmentarisering van de samenleving? Voor ik inhoudelijk op die vraag inga, eerst iets over waaruit die moraal bestaat. In de ethiek is momenteel een discussie gaande wat primair dient te zijn: het goede handelen of de goede persoon.

Wanneer we het over het handelen hebben, hebben we het primair over normen, over regels en principes, zoals 'Gij zult niet doden'. Als we ons op de persoon richten, hebben we het over deugden, over karaktertrekken en motivaties, zoals loyaliteit of menslievendheid. Naar mijn idee is er tussen beide benaderingen niet een echte tegenstelling, maar vullen ze elkaar aan. Handelingsnormen hebben alleen zeggingskracht voor een persoon die ook geneigd is ernaar te handelen, dus voor iemand met bepaalde morele deugden. Omgekeerd kunnen we alleen bepalen wat een deugdzaam persoon is, als we weten hoe dat zich uit in diens concrete handelen. Beide versterken elkaar.

Dat is geen triviale conclusie, met name niet wanneer we denken aan de implicaties voor het onderwijs. Concentratie op moraal als normen voor het handelen zou kunnen leiden tot een te cognitief accent en op een te sterke benadering van morele kwesties als kwesties waar leerlingen een oplossing voor kunnen vinden door zuiver rationele reflectie en discussie. Moraal wordt dan een intellectueel spel, zoals wiskunde, waardoor leerlingen wel leren kritisch te denken, maar vervolgens vergeten ernaar te handelen. Concentratie op moraal als deugden zou daarentegen kunnen leiden tot een te groot accent op persoonlijkheidsvorming, en verwaarlozing van de cognitieve, rationele dimensie van moraal. Dat beide dimensies nodig zijn, betekent dus ook dat in het onderwijs aan beide polen evenwichtig aandacht moet worden besteed.

Nu over de inhoud van die burgerschapsmoraal. Er zijn een drietal clusters deugden en normen die ik hier wil onderscheiden. De eerste cluster betreft de deugden en normen die noodzakelijk zijn om de samenleving redelijk te laten functioneren, de tweede de deugden en normen die noodzakelijk zijn om onze

democratie redelijk te laten functioneren, en de derde betreft de deugden en normen die daar boven uit gaan en er voor zorgen dat samenleving en democratie meer dan redelijk goed functioneren. (Dit onderscheid voert terug op de gedachte van de Amerikaanse rechtssocioloog Philip Selznick, dat een normatieve theorie zowel moet kijken naar 'what we have to guard against' als naar 'what we can aspire to'.⁴)

1. De deugden en normen die noodzakelijk zijn om de samenleving redelijk te laten functioneren, zijn voor het merendeel niet erg controversieel. Niet-doden, niet-stelen, niet-liegen, geen geweld gebruiken, zijn normen waar ieder na enige rationele reflectie mee kan instemmen als noodzakelijk om een samenleving enigszins te laten functioneren.

Ook hier zijn overigens wel verschuivingen te zien die samenhangen met de individualisering van de samenleving. De belangrijkste is de anti-discriminatiernorm, dat je mensen niet anders mag behandelen op grond van hun sekse, huidskleur of seksuele voorkeur, een norm die de afgelopen decennia steeds meer gewicht heeft gekregen. Een andere wijziging betreft de seksuele moraal. Verbodsnormen inzake overspel, homoseksualiteit, voorechtelijk geslachtsverkeer zouden vijftig jaar geleden door veel mensen nog als essentieel voor het goed functioneren van de samenleving zijn gezien, terwijl dat thans door vrijwel niemand meer zo wordt gezien. Zelfs de mensen die nog wel afwijzend staan tegenover dergelijke verschijnselen zullen hun normen veelal zien als behorend tot een persoonlijke moraal of eventueel tot normen die zorgen voor een ideale, een meer dan redelijk functionerende samenleving. Althans in Nederland, want het is duidelijk dat dit in andere landen anders ligt, ik noem hier slechts de president van Zimbabwe en de leider van Vaticaanstad.

Toch denk ik dat de kern van deze burgerschapsmoraal oncontroversieel is; opvoeding tot een dergelijke burgerschapsmoraal zal dan ook op weinig problemen stuiten.

2. De tweede categorie ligt al iets moeilijker. Want wat is noodzakelijk voor het goed functioneren van de democratie? Hier is al veel duidelijker dat het antwoord op die vraag samenhangt met welk type democratie men voor ogen heeft. Sommige deugden en normen zijn relatief onafhankelijk van welk democratietype men nastreeft. Te denken valt hierbij aan het respecteren van de gesprekspartner en tolerantie ten aanzien van afwijkende standpunten. Maar de meeste normen en deugden zijn nauw verbonden met een specifiek type democratie - doorgaans overigens in de zin dat het belang ervan varieert, niet in de extreme vorm dat bepaalde deugden in het ene type wezenlijk zijn en in het andere volstrekt niet.

Kiest men voor een directe democratie zoals in het oude Athene, dan zijn belangrijke burgerdeugden dat mensen goed kunnen spreken in het openbaar en gezamenlijk tot een beslissing kunnen komen. Kiest men daarentegen voor het model van representatieve democratie zoals we dat momenteel in Nederland kennen, dan komen heel andere burgerdeugden op de voorgrond. Burgers moeten dan stemmen, zich organiseren in politieke partijen, en tussen de verkiezingen in bereid zijn zich neer te leggen bij de beslissingen van hun parlementaire vertegenwoordigers. In feite zijn de burgerdeugden hier vrij passief: stemmen, eventueel lidmaatschap van een partij en gehoorzaamheid. Wie naar deze drie

deugden kijkt, ziet dat juist die drie steeds minder vanzelfsprekend zijn: het ledental van politieke partijen is extreem laag, het opkomstpercentage bij verkiezingen daalt, en burgers laten zich steeds minder gelegen liggen aan wet en gezag. Dat aanhangers van het klassieke partijendemocratiemodel zich zorgen maken om afname van burgerdeugden, is dan ook niet voor niets. Maar dit democratiemodel past m.i. steeds minder bij onze moderne geïndividualiseerde samenleving. Indien mensen een eenduidige, constante en met groepslidmaatschap samenhangende identiteit hebben, bijvoorbeeld als gereformeerde, anti-revolutionaire arbeider, is het veel minder bezwaarlijk om de democratische participatie via de partijen te laten verlopen. Zo nu en dan peilen hoe groot de groepen zijn, is dan voldoende.

Wanneer mensen echter steeds minder georganiseerd zijn in vastliggende groepen, maar steeds meer op netwerkbasis georganiseerd zijn en een grote veelheid aan deelidentiteiten en waarden-oriëntaties combineren in een individuele identiteit, is dit model volstrekt ontoereikend. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat de partij waarvoor ik stem, nu precies dat pakket aan standpunten heeft dat ook het mijne is, inzake onderwijs, milieu, werkgelegenheid en noem maar op. Dat betekent niet dat we de partijdemocratie moeten afschaffen, maar dat andere vormen van participatie evenzeer belangrijk zijn; deelname aan protestacties, discussie via de elektronische stad, lidmaatschap van bewegingen als Greenpeace of de Waddenvereniging. Het betekent ook dat burgers en overheid veel meer ad hoc moeten beslissen in plaats van tevoren vastgestelde beleidslijnen en normen rigoureus na te leven. Het betekent een voortdurende kritische discussie van overheid en burgers en ook van andere betrokken partijen als het bedrijfsleven. Niet omdat het discussiëren zo leuk of vormend is, maar omdat dat de enige manier is waarop een moderne samenleving vorm gegeven kan worden.

Het beeld van burgerdeugden wat hieruit rijst is een heel ander dan dat van de traditionele partijdemocratie. Het stemmen bij verkiezingen blijft belangrijk, maar komt minder centraal te staan. Lidmaatschap van partijen wordt een van de aanvaardbare opties naast lidmaatschap van andere maatschappelijke organisaties. In plaats van een vrij passieve houding ten opzichte van het gezag wordt juist een kritische houding vereist, die zorgt dat het bestuur niet inslaapt als uitvoerder van wetten en richtlijnen, maar voortdurend wordt uitgedaagd voor concrete problemen de beste oplossing te zoeken. Discussievaardigheden en het nemen van persoonlijke verantwoordelijkheid als burger wordt veel belangrijker. In plaats van een houding dat de overheid het maar moet oplossen, dient de burger zich af te vragen: wat kan ik er aan doen - al dan niet door een beroep te doen op de overheid?

Dit alles is natuurlijk een vrij ambitieuze schets van burgerschap. Het valt ook niet te verwachten dat alle burgers al deze kwaliteiten in zich verenigen. Maar dat hoeft ook niet. Juist hier is er sprake van een meer of minder. Om de samenleving redelijk te laten functioneren, is een kleine groep van burgers al voldoende, die deze vorm van burgerschap tot op zekere hoogte belichamen. De samenleving gaat heus niet ten gronde, wanneer sommigen niet stemmen, niet in actiegroepen zitten etcetera. Maar de samenleving zal wel beter functioneren, naarmate meer burgers deze vorm van burgerschap belichamen. Hiermee kom ik echter al op de derde categorie van burgerdeugden.

De liefde kan overigens niet van een kant komen. Een geïndividualiseerde, complexe samenleving vergt andere burgerdeugden, zeker. Maar het vergt ook een andere overheid, een discussiërende, responsieve overheid, die haar burgers serieus neemt, niet alleen omdat het kiezers zijn, maar ook omdat ze een bijdrage kunnen leveren aan die samenleving. In die cultuurverandering binnen de overheid en de politiek zijn de afgelopen jaren al enkele stappen gezet. Niettemin geldt dat wanneer men het over herstel van normen en waarden heeft, de eerst aangesprokene de overheid hoort te zijn, en niet alleen vanwege de bekende uitwassen, zoals die uit de huidige parlementaire enquête naar voren komen. Wanneer een overheid alleen maar calculeert, en niet laat zien dat zij zich realiseert dat een democratische rechtsstaat een project is waar overheid en burgers zich actief voor moeten inzetten, en dat sociale rechtvaardigheid haar werkelijk ter harte gaat, dan kan men moeilijk verwachten dat burgers zich iets aantrekken van moraliserende verhalen over normen en waarden van de kant van de politiek.

3. Ten slotte de categorie deugden en normen die boven het noodzakelijke uitgaan en ervoor zorgen dat de democratische samenleving meer dan redelijk functioneert. In een eenvoudige samenleving zijn die voor vrijwel iedereen gelijk: betrouwbaarheid, hulpvaardigheid, etcetera. Maar in een complexe samenleving verschillen de gewenste deugden per persoon. Een ambtenaar moet integer zijn, een rechter onpartijdig; voor een winkelier zijn weer andere deugden belangrijk, terwijl een kunstenaar zich nu juist minder van conventies dient aan te trekken. Waar de kunstenaar creativiteit als hoogste waarde kan hebben, geldt dat zeker niet voor de gemiddelde jurist.

Ik denk dat een algemene theorie van burgerschapsmoraal voor deze derde categorie niet goed mogelijk is. Daarvoor verschilt teveel de vereiste moraal per rol. Daarbij hebben de meeste mensen meerdere rollen, die ook verschillende deugden vereisen. Een vader moet tegenover zijn kinderen anders optreden dan een directeur tegenover zijn ondergeschikten, of een rechter tegenover verdachten. Een woordvoerder van Greenpeace heeft andere verantwoordelijkheden dan de volksvertegenwoordiger. Daarvoor is ook het spectrum aan aanvaardbare invullingen van die rollen te groot: sommige actievoerders voor het milieu doen dat voor de hekken van Dodewaard, anderen in het nette pak binnen de corridors van de macht.

Ik heb het idee dat voor deze noodzaak van roldifferentiatie en van differentiatie in burgerschapsmoralen vaak te weinig begrip bestaat bij burgers en politici, maar ook bij tal van filosofen en andere theoretici. Toch is het wezenlijk voor onze samenleving. Maar betekent het dat we helemaal niets in algemene zin kunnen zeggen over die burgerschapsmoraal die boven het minimum uitgaat? Hoe kunnen we toekomstige burgers daartoe dan nog opvoeden als we niet weten wat het inhoudt?

Ook hier is individualisering het sleutelwoord. Het is ook niet nodig dat er een algemene morele theorie beschikbaar is waarin precies wordt voorgeschreven welke normen een burger moet aanhangen en welke deugden zij moet bezitten. Het belangrijkste is dat de burger in staat is zelf die keuzen op een verantwoorde wijze te maken. Dat betekent dat er toch een algemene deugd is, namelijk verantwoordelijkheidsbesef en dat er een algemene norm is, namelijk dat burgers zichzelf steeds moeten blijven afvragen hoe zij het beste kunnen bijdragen aan die

goede samenleving, met hun talenten, hun rol, hun beperkingen en ambities. Dit is vooral een procedurele deugd en een procedurele norm, die aangeven hoe er beslist moet worden, niet wat. Dat laatste is niet goed meer mogelijk, maar dat betekent nog niet dat we het eerste moeten verwaarlozen. De centrale deugd van de derde cluster van burgerschapsmoraal is dan ook die van verantwoordelijkheidsbesef, zich verantwoordelijk voelen voor de samenleving en op een adequate manier kunnen omgaan met die verantwoordelijkheid.

Mijn analyse lijkt misschien wel wat erg nuchter. Over de wezenlijke normen en deugden zijn we het dus wel voldoende eens? Maar is er dan geen kleine en grote criminaliteit, functioneert de samenleving dan in mijn ogen perfect? Ben ik niet de zoveelste filosoof die op zijn studeerkamer een mooi verhaal verzint, dat niets meer met de werkelijkheid te maken heeft? Het lijkt een voor de hand liggende tegenwerping.

Mijn verhaal is niet dat onze samenleving en onze moraal perfect zijn, integendeel, ook al ben ik inderdaad erg huiverig om termen als verval en crisis te gebruiken wanneer het de morele ontwikkelingen betreft. Natuurlijk zijn er allerlei ongewenste ontwikkelingen in onze samenleving. Waar het mij om gaat, is dat deze niet primair te wijten zijn aan een door sommige theoretici verondersteld verlies aan zin-geving en vermindering van moreel normbesef bij grote groepen van de bevolking. De criminaliteit is geen indicatie van algemene normvervaging en verval bij grote groepen van de bevolking; dat er een groep mensen is die zich niet aan de regels houden is van alle tijden. Bovendien zijn veel van de genoemde verschijnselen niet het gevolg van veranderde morele normen, als wel van veranderde sociale omstandigheden: een verminderde sociale controle door de grootschaligheid van de moderne samenleving, het harder wordende klimaat tegenover mensen die niet 100% mee kunnen komen en daardoor uit de boot vallen, de gevolgen van bezuinigingen op tal van voorzieningen, van openbaar groen en buurthuizen tot conducteurs, etcetera.

Ten tweede is de discussie over fragmentatie, verval van normen en waarden juist ook vanuit filosofische hoek gevoed; mijn betoog is erop gericht om te laten zien dat dat filosofisch verhaal niet klopt. Inhoudelijk zijn we het in grote lijnen nog steeds eens als burgers van Nederland. Grote verhalen over het zogenaamde verlies van de 'grote verhalen', kloppen gewoon niet: die grote verhalen hadden vroeger voor de meeste mensen veel minder betekenis dan vaak gesuggereerd wordt, en de kleinere verhalen waren er toen en zijn er nog steeds. We moeten gewoon inzien, dat de genoemde alledaagse problemen niet primair door filosofen op te lossen zijn en dat sommige filosofen met hun post-modernistische verhalen ons eerder op een dwaalspoor hebben gebracht dan geholpen. De centrale vraag is dan ook niet zozeer hoe een burgerschapsmoraal te construeren en te rechtvaardigen, maar hoe haar in praktijk te brengen. Daar zitten mijns inziens de grote problemen, want door de individualisering is moraal niet meer vanzelfsprekend; ze moet voortdurend weer opnieuw toegeëigend worden door nieuwe generaties, en levend gehouden door de huidige generatie. Een burgerschapsmoraal is geen rustig bezit, maar een voortdurend project.

6. Implicaties voor onderwijs

Bovenstaande analyse heeft duidelijk implicaties voor het onderwijs, althans wanneer we ervan uitgaan dat het onderwijs ook een bijdrage heeft te leveren aan de vorming van nieuwe burgers. Een eerste implicatie is dat niet volstaan kan worden met een puur cognitieve benadering, bijvoorbeeld door scholieren alleen kennis te geven van het functioneren van onze staatsinstellingen. Dit hoort erbij, maar is niet alles. Er zal ook aandacht moeten worden besteed aan niet-cognitieve dimensies, anders verdient het onderwijs niet de naam van morele vorming.

De andere implicaties wil ik aan twee vragen ophangen: wat zijn de doelen en wat zijn de middelen? Over de doelen kan ik nu verder kort zijn. Er zijn drie doelen ten aanzien van de burgerschapsmoraal, die deels ook corresponderen met fasen in de algemene morele ontwikkeling, zoals die door auteurs als Piaget en Kohlberg zijn geconstrueerd.

Ten eerste, de deugden en normen die noodzakelijk zijn om de samenleving redelijk te laten verlopen, zoals afzien van doden, van geweld, van diefstal en oneerlijkheid. Dit zijn vrij simpele uitgangspunten, die doorgaans al in de eerste fasen van de morele ontwikkeling (volgens een model als dat van Kohlberg) kunnen worden aangeleerd. Dit zijn bovendien deugden en normen die m.i. voor iedere burger wezenlijk zijn; het betreft ook de basisnormen die vrijwel alle door het recht kunnen worden afgedwongen.

Ten tweede, de deugden en normen die noodzakelijk zijn om de democratie redelijk te laten functioneren. Deze betreffen voor een deel inhoudelijke normen, zoals tolerantie voor andersdenkenden, bereidheid om je bij de uitkomsten van werkelijk democratische procedures neer te leggen. Maar voor een deel betreft het ook meer formele normen en deugden, of democratische vaardigheden, zoals de bereidheid deel te nemen aan verschillende vormen van politieke participatie, om mee te praten (en niet te vergeten te luisteren). Deze deugden en normen zijn al aanzienlijk complexer, zowel cognitief als qua vereiste vaardigheden. In hoeverre dit aan alle leerlingen volledig bij te brengen is, laat ik graag aan de deskundigen over.

Ten derde, het bijbrengen van verantwoordelijkheidsbesef en vaardigheden om verantwoordelijkheid te nemen voor een democratische en anderszins goede gang van zaken in de samenleving. Dit is een nauwelijks meer inhoudelijk doel, maar vooral een procedureel en vaardigheidsdoel, we hebben het dan over - in Kohlbergs termen - het derde post-conventionele niveau.

Dan de middelen. Afhankelijk van het niveau van morele ontwikkeling van de leerling en afhankelijk van het thema zullen verschillende methoden zinvol zijn. Vooral in de hogere niveaus zal de vorming minder direct op de overdracht van norminhouden zijn gericht, als wel op het zelfstandig toeëigenen van door de leerling zelf gekozen opvattingen. Middelen als socratische gesprekken zijn hiervoor mogelijk geschikte methoden. Het belangrijkste is echter om te constateren dat er niet één juiste methode is; methoden zullen elkaar hier moeten aanvullen en met zorg gekozen moeten worden.⁵

Er rest nog een probleem, waar ik tot nu toe aan voorbij gegaan ben. Mag en kan dit allemaal wel in de pluralistische geïndividualiseerde samenleving? Hebben we niet een eeuw geleden een hele schoolstrijd gehad en in de jaren zestig de strijd tegen bevoogding? Is het niet vreselijk gevaarlijk om scholen met dit soort taken

op te zadelen? Als we het al niet eens kunnen worden over de evolutietheorie, dan kunnen we dat bij burgerdeugden wel helemaal vergeten. Is dit pleidooi voor burgerdeugden op school ook niet in strijd met het gesignaleerde proces van individualisering, waar mensen zich niet meer de wet en al helemaal niet meer de moraal laten voorschrijven?

Het lijkt een paradoxale situatie. Enerzijds wordt met een beroep op de autonomie van ieder individu terecht verzet aangetekend tegen een traditionele bevoogdende rol van de docent, die zijn leerlingen wel zal vertellen aan welke normen ze zich moeten houden. Maar tegelijk is er een veel grotere behoefte aan burgerschapsvorming dan vroeger, en is duidelijk dat de morele vorming zo veel omvattend is dat onze samenleving zich niet kan veroorloven dat het onderwijs hieraan niet ook een belangrijke bijdrage zou leveren. Kortom, het onderwijs moet meer en mag minder.

Zoals het een paradox betaamt, is het m.i. echter slechts een schijnbare tegenspraak. Traditionele vormen van normen en waardenoverdracht zijn inderdaad niet meer acceptabel: het uit het hoofd leren van de catechismus is niet meer acceptabel. Maar die methode van morele vorming is toch al nauwelijks meer mogelijk. Voor andere methoden van morele vorming gelden die normatieve bezwaren veel minder of niet. Wanneer we het hebben over waardenverheldering of waardencommunicatie, over socratische gesprekken, over het aanleren van democratische deugden in de praktijk van medeverantwoordelijkheid voor klas en school, om maar enkele methoden van morele vorming te noemen, hoeven we ons veel minder bezorgd te maken over verwijten van indoctrinatie.

Een belangrijke methode van vorming is natuurlijk verantwoordelijkheid in de praktijk aanleren. In de onderwijssituatie betekent dat, dat het weinig geloofwaardig overkomt om enerzijds te stellen dat leerlingen en studenten moeten worden opgevoed tot mondige burgers, maar ze in dezelfde context als onmondige kinderen te behandelen. Opvoeding tot burgerschap begint aan school, aan de universiteit zelf. Dat betekent dat ook de organisatie van school en universiteit zodanig moet zijn dat studenten gestimuleerd worden medeverantwoordelijkheid te nemen voor de schoolomgeving. In dit licht doet het wrang aan dat juist minister Ritzen die zo sterk pleit voor aandacht voor normen en waarden in het onderwijs, zelf het verkeerde voorbeeld wil geven door in de democratische universitaire bestuurstructuur de naar mijn ervaring doorgaans zeer constructieve rol van studenten terug te dringen.

Terugkomend op de hoofdlijn van het betoog. De traditionele vorm van normenoverdracht is voor het middelbaar en hoger onderwijs niet meer mogelijk, niet aanvaardbaar, en niet meer toereikend. Het is niet meer mogelijk, omdat een subjectieve moraal veronderstelt dat mensen zich morele normen zelfstandig toeëigenen. Het is niet aanvaardbaar, omdat in een humanistische moraal mensen ook het recht hebben zelf hun morele normen te bepalen. En het is niet meer toereikend, omdat alleen het aanreiken van een set morele normen mensen onvoldoende toerust voor moreel verantwoordelijk handelen in de complexe en dynamische wereld van tegenwoordig. Maar dit alles betekent niet dat we opvoeding tot burger maar moeten laten zitten. Integendeel, we moeten zoeken naar methoden waartegen niet die bezwaren in te brengen zijn van normatieve en praktische aard. Ik hoop dat rond deze thema's de eerste co-referent en de verschillende workshops meer inzicht zullen verschaffen.

7. Implicaties voor levensbeschouwing en levensbeschouwelijke organisaties

Wat betekent dit nu voor de rol van levensbeschouwing en levensbeschouwelijke organisaties? Duidelijk zal zijn dat in onze samenleving voor slechts weinigen de kerken, de bijbel of de kerkelijke traditie nog gezaghebbend zijn in de zin dat men rechtstreeks normen overneemt, omdat ze door de kerk worden verdedigd. De traditionele vorm dat de priester wel zegt hoe het hoort, is niet meer mogelijk en niet meer aanvaardbaar. Dit blijkt ook uit het onderzoek van Ester cum suis: de rol van de kerken als gezaghebbend op het gebied van morele normen en waarden is door de secularisering steeds minder geworden.

Opmerkelijk is echter dat de betrokkenheid bij de kerken in bepaalde opzichten in Nederland juist heel groot is. Nederland heeft niet alleen in West-Europa het grootste percentage mensen die geen lid zijn van enige kerk (49%), maar ook, samen met Noord-Ierland het hoogste percentage kernleden, dat wil zeggen, mensen die regelmatig naar de kerk gaan en daarnaast ook nog deelnemen aan andere kerkelijke activiteiten (23%).⁶ De lauwe middengroep is misschien niet meer aanwezig, maar de kerken spelen nog wel degelijk een grote rol in het leven van veel mensen. Secularisering en individualisering betekenen daarom niet dat levensbeschouwing en levensbeschouwelijke organisaties geen rol meer mogen spelen in morele kwesties, alleen dat die rol anders moet worden ingevuld.

Levensbeschouwing kan allereerst relevant zijn in de motivatie om je aan bepaalde normen en waarden te houden, dus voor de deugddimensie van de moraal. Moreel juist handelen vergt iets van je - het kost meestal iets. Je hebt dus steun en inspiratie nodig om het vol te houden. Die steun kan je op tal van manieren krijgen, uit je vriendenkring, uit literatuur, maar ook via je levensbeschouwing en kerk. Kerkelijke samenkomsten en liturgische rituelen kunnen hierbij van groot belang zijn. Zodra je bij moraal niet alleen denkt aan een stelsel van handelingsnormen, maar ook aan de mensen die die normen moeten vormgeven, wordt duidelijk hoe belangrijk een levensbeschouwing en een omgeving waarin die levensbeschouwing levend wordt gehouden, kan zijn.

Maar ook wat betreft de handelingsnormen is er een relatie tussen levensbeschouwing en (burgerschaps)moraal. Ik grijp hier weer terug op de eerder gemaakte driedeling. Ik denk dat levensbeschouwingen van weinig relevantie zijn als we het hebben over de rechtvaardiging van de normen die minimaal nodig zijn om een samenleving goed te laten functioneren. In dit opzicht heeft levensbeschouwing niets inhoudelijks toe te voegen. Om te weten dat je niet mag stelen en moorden heb je de Bijbel niet nodig.

Levensbeschouwing is meer direct inhoudelijk van belang bij de algemene maatschappij- en mensvisie die vooral in de tweede en derde clusters van burgerschapsmoraal steeds belangrijker worden in het bepalen welke normen en deugden nagestreefd moeten worden. Hoe kijk je naar de samenleving en naar jezelf? Hoe sta je in het leven? Ik bedoel dit niet in de zin dat er direct uit een bijbel een moraal is af te leiden, maar in de zin dat je levensbeschouwing een van de factoren is die in je persoonlijke identiteitsvorming een rol spelen en mede kleuren hoe je naar de werkelijkheid kijkt. Het is daarom een illusie om te denken dat bij wezenlijke morele problemen en controverses de levensbeschouwelijke achtergronden buiten de discussie zouden kunnen sluiten.

Tenslotte kunnen levensbeschouwelijke organisaties een grote rol spelen bij morele bezinning. Ook hier geldt weer dat een direct voorhouden van normen m.i. niet meer kan en ook zelden gerechtvaardigd is. Maar wel kunnen kerken en Humanistisch Verbond een rol spelen bij het voortdurend wijzen op de burgerlijke verantwoordelijkheid van ieder mens, op de verantwoordelijkheid voor medemens en samenleving. Ze kunnen een plaats bieden waar open over morele kwesties kan worden gesproken en waar dus als een soort 'education permanente' een voortdurende morele vorming plaatsvindt. Maar dit vergt, net als bij de scholen, dat de kerken zelf ook op een open en democratische wijze gestructureerd zijn en actief kerkburgerschap bevorderen. Van een preek alleen, als morele leidraad, worden we tegenwoordig misschien wel wijzer, maar we trekken ons er weinig meer van aan.

Ik wil dit toelichten met een voorbeeld. Een van de terreinen waarop de kerken al eeuwen concrete normen propageren, is dat van de seksualiteit. Het is tegelijk een van de terreinen waar het kerkelijk gezag in morele kwesties het sterkste is aangetast, juist omdat burgers steeds meer zelf hun normen in dezen bepaalden en deze niet weerspiegeld zagen in de kerkelijke opvattingen. Ik denk dat het vasthouden aan de achterhaalde seksuele ethiek van de kerken een belangrijke factor is geweest bij het verlies van geloofwaardigheid als morele leiding. Als reactie zou men kunnen zeggen dat de kerken zich op dit terrein dan maar helemaal niet meer moeten uitspreken. Een veel vruchtbaarder reactie is m.i. om dit juist als een kans te zien, een 'uitdaging' om te leren op een andere manier met moreel en persoonlijk gevoelige kwesties om te gaan. Ik denk dat kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties hierin bij uitstek een taak hebben.

Inspiratie hiervoor is te vinden in de ervaringen van de Remonstrantse Broederschap, een kleine vrijzinnig protestantse kerk waarvan ik landelijk bestuurslid ben. Toen wij begin jaren tachtig begonnen aan een algemene herziening van de kerkorde, kwamen wij voor de vraag wat te doen met de bepalingen rond het huwelijk. Het was duidelijk dat men niet meer om de aanwezigheid van homoseksuele en andere niet-huwelijkse relaties heen kon, tegelijk was het voor velen nog een met veel emoties beladen en controversieel onderwerp. Door uitgebreide gesprekken in de gemeenten, ondersteund door speciaal gemaakte video's, heeft men toen een bezinningsproces in gang gezet, dat jaren duurde en uiteindelijk uitmondde in een vrij breed gedragen en tegelijk zeer vergaand besluit, waarin geen onderscheid meer werd gemaakt tussen huwelijk en andere relaties. Een besluit met een radicaliteit waaraan zelfs ons paarse kabinet helaas nog niet toe lijkt te zijn. Over de inhoud van dit besluit wil ik het hier verder niet hebben. Waar het mij nu om gaat, is dat in deze gesprekken het mogelijk bleek in een open sfeer over zeer persoonlijke onderwerpen als relaties en de betekenis van begrippen als liefde en trouw te praten en deze te herformuleren in het licht van de moderne tijd. Aldus droegen dit soort gesprekken bij aan de morele vorming van de aanwezigen. Iets soortgelijks zouden de kerken ook kunnen doen rond andere maatschappelijke vragen: hoe gaan we verantwoord om met werk, met het milieu, met de noden in de wereld.

Voor mij is de ideale kerk een plaats waar onder meer dit soort gesprekken mogelijk zijn. Onder meer, want alles is moreel, maar moraal is niet alles. Daarom denk ik dat we ook bij discussies over burgerschap en morele verantwoordelijkheid de levensbeschouwelijke dimensie niet uit de weg moeten

gaan; zij hoort er bij, maar dan wel graag in een moderne vorm die bij de geïndividualiseerde samenleving past.

1. Ester, P., L. Halman, and R. de Moor (eds.) (1994), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg: Tilburg University Press.
2. Heeger, F.R., 'Die Individualisierende Gesellschaft. Veränderte Wertorientierung in Europa', verschijnt in *Societas Ethica Jahresbericht 1995*.
3. Gunsteren, H. van en R. Andeweg (1994), *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*, Haarlem: Aramith.
4. Selznick, Philip (1992), *The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community*, Berkeley: University of California Press.
5. Aldus ook C.A.M. Hermans and J.A. van der Ven, 'Value Communication. An educational model of moral deliberation in a pluralist society' (Paper gepresenteerd op het congres van de Societas Ethica 1995, verschijnt in *Societas Ethica Jahresbericht 1995*.) Hoewel zij zelf het model van waarde-communicatie ontwikkelen, stellen ze expliciet dat, afhankelijk van de situatie, een veelheid van methoden waardevol kan zijn.
6. Ester et al., p. 43.